

רגע המיתוס: קריאה נוספת באוריינטליזם

חמיד דבאשי

עכשיו, ברגע המיתוס שלו, משעזב אותנו אדוארד סעיד לאנחות והצטרף אל פנתאון האנדרטאות המיתיות, הגיע הזמן לערוך, כפי שהוא עצמו אמר פעם, רשימת מצאי גראמטית של המקום שבו אנו נמצאים — המקום שבו נמצאנו פעם אתו ועכשיו בלעדיו. בהעדרו, העולם דל יותר, אך גם עשיר יותר הודות לזיכרו — ובדיוק בפרדוקס הזה טמונים זרעי ההתנגדות שלנו, ההבטחה של עתידנו, החגיגות של נדרנו באתר המקודש שבו מונח ארונו.

אני שייך לדור של אנשי רוח מהגרים המייחסים את מקור תבונתם הביקורתית לאוריינטליזם של אדוארד סעיד.¹ תבנית אופיינו הביקורתית, קולה של התנגדותנו, המרקם של הפוליטיקה שלנו ועצם נטייתו של אומץ לבנו מושרשים כולם בכל פינה ומקום באותו טקסט מאיר עיניים. היה זה ב-1979, השנה שבה התחוללה המהפכה האיראנית, פחות מעונה אחת לאחר שפורסם אוריינטליזם, שסמואל קלאוזנר (Klausner), מורי לתיאוריה ולמתודה, הציג בפניי לראשונה בנימה עניינית לחלוטין את הישגו המרהיב של אדוארד סעיד. הייתי בשעתו דוקטורנט באוניברסיטת פנסילבניה, לקראת סיום תואר בסוציולוגיה של התרבות ובלמודים איסלאמיים. קראתי את אוריינטליזם (ליתר דיוק, בלעתי אותו בנשימה אחת, עמוקה ומהנה — שתיתי אותו בצמא כמו היה כוס לימונדה טרייה ביום קיץ יוקד), אחרי שכבר קראתי את קרל מרקס, את מקס

* חמיד דבאשי, חברו הקרוב של אדוארד סעיד, הוא אינטלקטואל גולה מאיראן וחוקר מרכזי של התרבות והפוליטיקה האיראנית. הוא ראש המחלקה לשפות ולתרבויות של המזרח התיכון ואסיה (MEALAC), מרצה במרכז האגופ קבורקיאן ללימודים איראניים ומנהל את לימודי התואר הראשון במרכז לספרות ולחברה השוואתיות באוניברסיטת קולומביה בניו-יורק. הספר זה, שנכתב ביום הפטירה של סעיד, מספק לקורא הישראלי חרך אל עולמם של אינטלקטואלים גולים בני דור אחד שחיים במערב ושסדר יומם האינטלקטואלי והפוליטי עוצב בידי עבודותיו של סעיד. תרגמה מאנגלית איה ברזיר.
1 אדוארד סעיד, [1978] 2000. אוריינטליזם, תרגמה מאנגלית עתליה זילבר, עם עובד, תל-אביב.

שלר (Scheller), את מקס ובר ואת ג'ורג' הרברט מיד (Mead) על הסוציולוגיה של הידע. דבריו של סעיד בספר זה היו מחוץ לזווית הראייה של סוציולוגיית הידע, ועם זאת, היו מחוננים ברוחב ראייה, בדמיון נועז ומתריס ובתעוזה כה בוטחת עד כי זכור לי שהתקשיתי להאמין למראה עיניי — וכך קראתי את המילים הללו באותו רצף מיוחד של הנמקה ורטוריקה.

באמצע שנות השבעים כבר החלו סוציולוגים בני דורי באוניברסיטת פֶּן (Penn) ללמוד את מישל פוקו במסגרת תוכנית לימודים שיטתית ובלתי רגילה, בהתחשב בכך שהסוציולוגיה כדיסציפלינה מכרה בשעתו את נשמתה למחקרי מדיניות ודמוגרפיה במימון פֶּדְרָלִי — צעד שהיה בו משום גלישה מסוחררת מטה, שממנה לא התאוששה הדיסציפלינה המהפכנית-לשעבר עד עצם היום הזה. אבל בזמנו לימדו בפֶּן תיאורטיקנים רציניים ובעלי גישה אוניברסלית יחסית לנושאי התעניינותם הסוציולוגיים, ובהם פיליפ ריף (Rieff), דיגבי באלצל (Baltzell), סמואל קלאוזנר, הרולד ברשידי (Bershady), ויקטור לידץ (Lidz) ופרד בלוק (Block). את ההיבט הסוציולוגי של עבודת הדוקטור שלי כתבתי בהנחייתו של פיליפ ריף, ואת ההיבט האיסלאמי כתבתי בהנחיית ג'ורג' מקדיזי (Makdisi) המנוח. אבל זרע האוריינטליזם שנזרע בתודעתי הביקורתית מעולם לא עזב את מחשבותי מאז אותו סמסטר סתיו גורלי ב-1979, שבו שקדתי על קריאת הספר יחד עם קלאוזנר בחדר זעיר ואפלולי בקומה החמישית של בניין מקגיל, ליד שביל לוקוסט בקמפוס של אוניברסיטת פֶּן. הספר היה בבחינת סטירת לחי מצלצלת בלב משבר בני הערובה באיראן, כשבקרקע יכולתי לשמוע סטודנטים צועקים במקהלה "להטיל פצצת אטום על איראן, להטיל מום באיראנים!"

אם מוציאים את אוריינטליזם מאותה תוכנית לימודים, את אדוארד סעיד מתודעתנו, הרי כל שנשאר מאנשי הרוח המהגרים בני דורי זו חבורת נשמות נואשות השרויות בדכדוך מתמיד שמא — אמירה נוראה — יתגלגלו בפתטיות וייהפכו למלשנים מקומיים מסוג זה או אחר, המוכרים את נשמותיהם לסולטאנים חסרי הנשמה המושלים בושינגטון, או שמא ייהפכו לפטריארכים סנילים בפרינסטון.

לא ידעתי דבר על כתביו של סעיד בתחום ביקורת הספרות לפני שפנה לאוריינטליזם, והמשכתי להתעלם מהם במשך שנים לאחר סיום לימודיי. היה זה האוריינטליזם שנכח כל העת במחשבתי ובכתיבתי על היסטוריה אינטלקטואלית איסלאמית או איראנית בעת החדשה או בימי

הביניים. מאז ואילך יצאתי למסע, מקצועי ואישי, מוסרי ואינטלקטואלי כאחד, מסע שהוביל אותי פשוטו כמשמעו אל סף דלתו של סעיד באוניברסיטת קולומביה – שבה אני מלמד עכשיו. עד יום מותי אנצור בלבי את הנקודה המדויקת ליד תיאטרון מילר, בפנית הרחובות 116 וברודוויי, שבה ראיתי את אדוארד לראשונה, ניגשתי אליו, הצגתי את עצמי וברכתי אותו בנימה של הכרת תודה על קולי שזכה להשתחרר.

תחילה גיליתי את אדוארד סעיד באמצעות אוריינטליזם, אחר כך באמצעות כתביו על פלסטין, ומשם עברתי להגיגיו המשחררים על המהפכה האיראנית. וכאן התחלתי בהכשרה ישועית כמעט בקוראי שוב ושוב כל ספר שכתב אי פעם ואת רוב מסותיו ומאמריו, כמו תלמיד צייתן המתכוונן לבחינת הדוקטור שלו, שנים רבות אחרי שכבר הייתי אני לבוחן דוקטורנטים.

היום, מכל שפע הדברים שלמדתי מאדוארד סעיד, דבר אינו חשוב לי יותר מהרהיטות הנלהבת של קולו – ההוד, הביטחון, האומץ, התעוזה ושיקול הדעת של הגייתו, שאלמלא הם היו אנשי הרוח המהגרים בני דורי נתונים לחסדם של אקדמאים שכירי חרב ועיתונאים "מכורים", המציפים עכשיו את ביביהם של אמצעי התקשורת ההמונית והוגים את הפתולוגיות שלהם במבטא ערבי, פרסי או דרום אסיאתי כבד, אך מדברים על "אנחנו" מחליא המצדד באדריכלים פושטי הרגל של האימפריה הטורפנית הזו. בקולו של אדוארד סעיד, בקומתו האצילית ובאווירת הסמכות הבוטחת שאפפה אותו, התעלו לפתע התנגדותנו החרישית ודברינו הרפים והשבריריים ונעשו ראויים לגודל המעמד.

באמצעות אדוארד סעיד מצאנו לפתע חברים למאבק שלא ידענו על קיומם, חברים ומשפחות שלא חשדנו שהם נמצאים בסביבתנו – אסיה, אפריקה ואמריקה הלטינית הפכו לפתע לשלוחה של ביתנו בגולה. באמצעות אדוארד סעיד גיליתי את ז'וסה מרטי (Marti), קוג'ין קראטאני (Karatani), צ'ינואה אצ'בה (Achebe), אקבל אחמד (Ahmad), טריק עלי (Ali), רנאג'יט גוהא (Guha), גיאטרי ספיבק (Spivak), שיימוס דין (Deane), מסאו מיושי (Miyoshi) ואנגוגי זה תיונגו (Thiongo). למדנו להכיר מחדש הוגים אחרים שחשבנו שהכרנו – אמה סֶזַר (Césaire), פרנץ פאנון (Fanon), מהטמה גאנדי, מחמוד דרוויש, נאזים חיקמת (Hikmat), ולדימיר מאייקובסקי (Mayakovsky), פאיז אחמד פאיז (Faiz).

שעה שצבע עורנו החל מבלבל את גבולות הצבע בין שחורים ללבנים, המותווים ביד רודנית בארצות הברית ומבודדים כל אחד

בפינתור-שלו בכיטחונם האבוד בגזעיהם-הם — מיד התאגדנו אנחנו, יוצאי אסיה ואמריקה הלטינית, ערבים, טורקים, אפריקנים, איראנים, ארמנים, כורדים, אפגאנים ויוצאי דרום אסיה, מעבר למכנה הלא-משותף של מוצאנו, לקראת האחוה של מטרתנו המתגבשת ולקראת לחיצת היד האצילית עם אדוארד סעיד.

שנים לאחר שהגעתי לאוניברסיטת קולומביה לא הצלחתי ליישב בין דמותו הציבורית של אדוארד סעיד, המיתי והאיקוני, לבין אדוארד ידידי הבלתי אמצעי, שהאחוה והרעות עמו הלכו והתעמקו. היה זה כאילו ישנו אדוארד סעיד המפואר של שאר העולם ואדוארד אחר של מתי-מעט מאושרים. השניים לא בדיוק עמדו בסתירה; הם הציגו שאלה, הציבו מרחק שדרש גישור — כיצד יכול בן תמותה כה שברירי, כה עדין ונגיש לייצר דמות גלובלית כה מונומנטלית, מטאפורית, אלגורית? לפני כשנתיים הכפיש אותי שרלטן נודע לשמצה בצהובון ניו-יורקי, ובנה אתר אינטרנט שנועד להשמיץ את עמדותי הציבורית נגד מעשי הזוועה הנפשעים שבהם הוא תומך; המשיכון שלי הוצף אז בהודעות גזעניות, מגונות ומאיימות של אנשים מן השוליים המטורפים. בלב כל הגסויות האלה, כמו בדרך נס, נשמעה הודעה מאדוארד — משב רוח רענן, שופע עליצות, מעודד, מרגיע: "חמיד יקירי, זה אדוארד..." — החיים היו לפתע יפים להפליא. חזרתי והקשבתי לגסויות האלה רק לשם ההנאה שהסבה לי הודעתו כשהגיעה. היה בקולו שמץ מקולה של ההשגחה העליונה — הוא השיב לך את האמונה במין האנושי. היום, בהלווייתו של אדוארד, שבורי הלב המעטים שיכולים היו להסיט את מבטם מנושאי ארונו של אדוארד היו עדים להחייאה נוספת של האמונה, כאשר דניאל ברנבויס, במחווה מוזיקלית לידידו המת, ניגן פרלוד במי במול מתוך הפסנתר המושווה של באך. אלה שנמצאו בקרבת הנס הזה ראו ושמעו כי הפרידה האוהבת של המאסטרו כבר אינה רק פרידה של פסנתרן וירטואוזי המנגן יצירה מוזיקלית יפה — אלא באו בסוד שיחתו האחרונה של דניאל ברנבויס עם אדוארד סעיד, בשפתם המשותפת, שפת הבחירה, הזכות והנשגבות.

אדוארד סעיד היה התגלמות התקווה — מקרה בלתי רגיל שחתר למצוא ואכן מצא זיק מיוחד באנשים שנקרו בדרכו, ושפרט לכך היו רגילים עד מאוד. שנים קודם לכן, כשעברתי ניתוח לב פתוח, ואצל ידידתי ועמיתתי היקרה שהלכה בינתיים לעולמה, מגדה אלנוואיהי (al-Nowaihi), אובחן סרטן השחלות, היה לנו אדוארד סעיד למשענת נאמנה: הוא טלפן אלינו בקביעות, שלח לנו את ספריו ואת מאמריו

החדשים, קרא את כתבי היד שלנו, לעג לפוסטמודרניזם שלנו, כפי שכינה זאת. הוא היה צליל צחוקנו, גון שמחתנו, דמות תקוותנו. מגדה נאבקה בסרטן במשך שנים עד שילדיה הפכו לנערים; אני קראתי תיגר על גורלי המורש ונשארתי בחיים – אדוארד, המודל של כוח סבלנו, אמת המידה של האמת שלנו, משמעות העזתנו להיכנס לכיתה.

ככל שהתקרבותי לאדוארד, כן נראה לי בלתי אפשרי לקבוע מה בדיוק הפך אותו לדמות הרואית בעלת ממדים מיתיים שכאלה – שכן כבר הייתי קרוב מדי להר, אפוף בחסדו, מתעלם מהדרו. אפילו בפומבי, סיפור החיים שפרסם אדוארד אינו שונה. בקוראנו את *Out of Place*², לשווא ננסה למצוא רמז, רצף של סיבות ומאפיינים היסטוריים או פסיכולוגיים לסוג האירועים הגדולים המולידים חיים מוסריים מונומנטליים. כל דבר שהיה כרוך באדוארד סעיד היה רגיל למדי, ועם זאת נשזרה הרפתקה יוצאת דופן מן האירועים הפרוזאיים של חיים אלו עצמם.

סעיד, שנולד בפלסטין ב-1935 ונקרא אדוארד על שם הנסיך מוויילס, חי רוב ימיו בגלות כמו מיליוני פלסטינים אחרים בעולם הערבי. אדוארד סעיד, שנשלח ללמוד בתיכון מאונט הרמון בניו-אינגלנד ורכש את השכלתו הגבוהה בפרינסטון ובהרווארד, אינו מדרוש על אירוע יוצא דופן שאפשר לזהותו, לנתחו ולבסס עליו תיאוריה לגבי הרגע המכריע שהפך אותו לדמות המיתית שהיה בשעת מותו בטרם עת. אדוארד היה אדם רגיל. אדוארד סעיד היה נפיל. דבר לא גישר על הפער זולת הוד דמיונו הנועז.

ההיכרות האישית עם אדוארד סעיד היתה בגדר מחקר, שלימדני כי הגיבורים עשויים בשר ודם וכי הם קרוצים מסוגי המציאות הרגילים והמתכלים ביותר. פלסטיני, גולה, איש רוח אקדמי, מורה, מלומד, בעל, אב, חבר: דבר בעדות השגורה והשופעת הזו על עולם רב-גורמים אינו מסביר את אדוארד סעיד כדמות מתנשאת אל-על, המהווה אמת מידה לעצם הגדרתם של חיים מוסריים.

"הכרת את פרופסור סעיד?" שאלתי את צ'פלין דייוויס כאן בקולומביה, כשחיפשתי מקום שבו תוכל מרים סעיד לקבל את פני המבקרים הרבים שרצו לכבד את זיכרו ביום שישי שעבר. "מעולם לא נפגשתי אתו", היא ענתה, "אבל אני יודעת שהוא היה לוחם..."

² Edward Said, 1999. *Out of Place: A Memoir*. London: Granta Books

ואז הביטה בי בעיניים בורקות והוסיפה, "... צֶדֶק". "כאילו כבה אור בקמפוס", אמר עמית אחר על מותו של סעיד.

אם צריך להתחיל לצרף יחדיו את פרטי חייו המוסריים והאינטלקטואליים של אדוארד סעיד במקום כלשהו, הרי אין זה בעובדות היבשות על חייו בגלות, שאותן חלק עם מיליונים, פלסטינים ולא פלסטינים, אלא בפואטיקה של סירובו היצירתי להיכנע לגורלו – פואטיקה שבה הוא יכול היה להוליד את עצמו מחדש שוב ושוב. במותו, היה אדוארד סעיד ייפוי הכוח המוסרי, פרץ החיים הוולקני שבמקרים אחרים מתבזבז בתאונות שאינן מצטברות לכלל משהו. הגלות היתה גורלו והוא הפך אותה, כמנצח, לפרי חייו – דורון שהעניק לעולם השרוי עתה, יותר מתמיד, בניתוק גלותי מעצמו.

רק מקומות מעטים ב-*Out of Place* חושפים את שרשרת האירועים של רגעים כאלה; אחד המקומות האלה הוא הפסקה החותמת את הספר. את האוטוביוגרפיה של סעיד יש לקרוא מאחריה ולא מתחילתה, כמו את חייו. "נדודי שינה", הוא אומר, "הם מצב שאני מוקיר וחפץ בו כמעט בכל מחיר" (עמ' 295). הוא נשאר ער בזמן שהעולם הלך לישון – מצפוננו מוכה בנדודי השינה של העולם, משוחח עם מינרווה, צופה בעיניים קרועות לרווחה, כמו ינשוף חכם, רואה-כל, שומע-כל, עומד על המשמר. "דבר אינו מפיע בי רוח חיים כמו ההשלה המיידית של המודעות האפלולית למחצה של לילה אבוד, כאשר השכם בבוקר אני לומד להכיר מחדש, או מחזיר לעצמי את מה שאולי אבד לי לחלוטין כמה שעות קודם לכן".

כאן, בדמדומי קו הגבול של הבטחות חוזרות ונשנות של אור הזורח על רקע ההתמדה הבוטחת של האפלה, כאשר דומה כי הרגעים האפלים יותר של ייאושנו חייבים לסגת מפני תקוות בהירות יותר, אנחנו מוצאים תמיד את אדוארד סעיד הממתין לנו שנתעורר, שנגיע. "מן הדיסוננסים הרבים כל כך בחיי למדתי להעדיף לא להיות צודק לגמרי ומחוץ למקום". בדיוק כאן, נדמה לי, הוכיח אדוארד סעיד את טיעונו והותיר רושם בל-יימחה על כולנו, המנסים ללמוד ממנו כיצד להשלים עם גורלנו ובד-בבד להישאר בלתי שלמים באנושיותנו. זוהי, לעניות דעתי, הסיבה העיקרית לכך שאנשים כה רבים, החלוקים זה על זה בענייני פוליטיקה ואידיאולוגיה, אהבו עד עמקי נשמתם את אדוארד בלי לסתור את עצמם או אותו. בנשמתו הספונטנית הפגין רצון טוב ותכלית מוסרית, בהתבסס על נתוני היסוד שניתנו לו, במקום להתבסס על השלכה אידיאליסטית של ודאות מטפיזית כלשהי.

בבדידותו המוחלטת, אדוארד סעיד מעולם לא היה לבד. הוא דיבר תמיד בשם האפשרות לנהל חיים מוסריים נגד כל הסיכויים, אפשרות אילמת בכל מקום אחר. סעיד בחר להיות קולו המוסרי של עם ולהפוך את גורלו הטרגי של אותו עם לטרגדיה של מצב ביש גלובלי, שבו נעשינו כולנו לפלסטינים חסרי בית; בכך דומה היה לדויד, המניף את קלעו ומשליך את אבניו על גוליית של עולם בעל היגיון מטורף, שיצוקה בו אכזריות כה רבה. מידתו הטובה היתה טמונה ביכולתו להפוך את המידות הרעות של תקופתו להזדמנויות חשובות להפגנת טוב אוניברסלי יותר, שחרג מעבר לפרטיו של עוול זה או אחר. הידע המשחרר שלו היה מחונן בפתיחות ויושרו המוסרי הצטיין בנדיבות, שחצתה גבולות בקלות והאפילה על כל התביעות הטריטוריאליזם לאותנטיות. הוא היה תמיד, כפי שאמר בצדק, מחוץ למקום, אבל עובדה זו רק הבליטה את קלקלתו של אותו מקום שלא יכול היה להכילו בשלמותו, על אופיו ועל תרבותו.

במורשתו, הפך סעיד את מצב הביש שחלק לו העולם בלידתו למעלה אוניברסלית. הוא נולד בפלסטין, אבל נשללה ממנו זכות אבותיו על הארץ הזו; הוא גדל במצרים, אבל התחנך על ברכי החינוך הקולוניאלי הבריטי; שוגר לארצות הברית בשל שאיפת אביו לממש את זכותו לחלק בריקניא יותר בחלומה האמריקני, אבל חש תמיד צורך לומר את האמת על אותו שקר באוזני הכוחות האוחזים בו. ככזה, הפך סעיד את הכורח של גורלו לגורם המגדיר את שיעור קומתו כדמות איקונית של דור שלם בעל תקווה — נגד תרבות שלמה של ייאוש.

השפעתם המיידית ביותר של חייו של אדוארד סעיד נגזרת מהיותו מליץ היושר הרהוט ביותר של עם, שההיסטוריה כה הרבתה להטיל בו דופי ולהתעמר בו. אי-אפשר ואסור לגזול זאת מחייו וממורשתו. סעיד דיבר, בראש ובראשונה, כפלסטיני, כפלסטיני חסר זכויות, גולה ומנושל. אופיו ה"רגיל" של סיפורו — במיוחד באותם רגעים שבהם דיבר בגלוי, בכנות ובתמימות על נעוריו המוקדמים, על בחרותו, על תחרות עם אחרים, על בגרות מינית — הוא בדיוק מה שמחזיר את הכבוד לעם שהוצג בצורה דמונית בתעמולה תכליתית רציפה, עם שאנושיותו נחמסה ממנו כדי שאפשר יהיה לגזול ממנו את מולדתו לאור יומה של ההיסטוריה. ההערכה על הישגיו כמוֹרֶה, כמבקר וכמלומד, השבחים שהורעפו על אנושיותו האוניברסלית, ההכרה שהוא ראוי לה בדין על פעילותו כמוזיקאי, כמסאי, כתיאורטיקן סובאלטרני וכפעיל פוליטי — אין בהם כדי לגרוע ממשמעותו החשובה מכל כפלסטיני, שנפגע עד עמקי נשמתו מגורלם של אלו שכינה שוב ושוב בלב שלם "בני עמי".

לא זו בלבד שאדוארד סעיד היה פלסטיני, הוא היה פלסטיני גאה. הוא הפך לאיקון ולמופת מוסרי בזמן שצעדים נואשים שננקטו הטילו ספק בעצם אפשרות קיומו של קול מוסרי. כאן הרגילות של חייו הופכת את קולו הלא-רגיל לנצחי עוד יותר. סעיד לא היה רק פלסטיני, אבל הוא גרם לכל האחרים להיראות פלסטינים, בהופכם לחסרי בית בידי ההיגיון המטורף של משחק כוחות אכזר, שגזל מן העולם כולו איזושהי מראית-עין של קביעות.

כיצד להישאר קול מוסרי קבוע בעולם חסר קביעות מוסרית, כיצד לשנות את המוטציות המעוותות של העולם ולהמירן באמת מידה אדיבה של אמת, כיצד לפרק את כוחו של ידע כוזב ועם זאת להתעקש על כך שהצודק הוא הנכון ושהאמת היא יפה? — זוהי מורשתו של אדוארד סעיד, היישר מראש ההר שפסגתו רבת-ההוד וההדר נראית למרחוק, ועדי המורדות של כרי הדשא שופעי הטוב שלו, שרק מתי-מעט בני מזל זכו לקרוא להם ביתם.